

recenzje i omówienia

WIESŁAW MUSIAŁ¹

RECENZJA MONOGRAFII ADAMA MAJCHRZAKA: *ZIEMIA ROLNICZA W KRAJACH UNII EUROPEJSKIEJ W WARUNKACH EWOLUCJI WSPÓLNEJ POLITYKI ROLNEJ*²

Ziemia rolnicza, będąc w ekonomii częścią szeroko rozumianego kapitału, a w ekonomice rolnictwa czynnikiem produkcji, jest także szczególnego rodzaju środkiem produkcji rolnej. To ona głównie sprawia, że rolnictwo jest specyficznym i wieloaspektowo wyróżniającym się działem gospodarki narodowej. Ziemia rolnicza ma przyrodniczy i dlatego bardzo złożony charakter, decydujący lub ważący o jej przydatności do produkcji rolnej, tj. o żyzności, zasobności i urodzajności. Występowanie jej na różnych szerokościach geograficznych, różniących się strukturą geologiczną, położeniem i klimatem powoduje, że ma zróżnicowaną przydatność produkcyjną i może sprzyjać powstawaniu niskoproduktywnych, problemowych dla rolnictwa terenów, w tym marginalnych. Rozproszenie i atomizacja pól uprawnych może decydować o specyfice organizacji produkcji i jej ekonomice, a jej zagospodarowanie wymaga budowy, zwykle kosztownej infrastruktury technicznej. Przestrzenność i transparentność ziemi sprawiają, że często narażana jest ona na degradację wynikającą z zanieczyszczenia środowiska. Ponieważ jest częścią środowiska przyrodniczego włączonego do systemu produkcji rolnej, poddawana jest wielorakim obciążeniom biotycznym i abiotycznym, często sama staje się źródłem zanieczyszczeń dla wód gruntowych czy odpływowych, co może prowadzić do zanieczyszczenia żywności. Te i inne specyficzne cechy ziemi, zwłaszcza użytkowanej rolniczo, sprawiają, że jest niepodważalnie najważniejszym czynnikiem i środkiem produkcji

¹ Instytut Ekonomiczno-Społeczny, Uniwersytet Rolniczy im. H. Kołłątaja w Krakowie.

² Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2015.

rolnej. Staje się przez to ważnym przedmiotem dociekań i obserwacji rolników, ekonomistów oraz „urządzeniowców” rolnych. Jest także ważną – w sferze realnej i symbolicznej – oznaką zasobności, a nawet bogactwa i pożądaną, bywa źródłem emocji zarówno pozytywnych, jak i negatywnych. Jest ważnym przedmiotem badań dla wielu dyscyplin naukowych. Jako składowa makrosystemu zintegrowanych gospodarek, obszar Unii Europejskiej stał się ważnym przedmiotem analiz, porównań i ocen, w których tle zwykle pozostaje niezmiennie ważny problem międzypodmiotowej, międzywydziałowej, ale również międzynarodowej konkurencyjności zastosowania ziemi jako zasobu oraz składowej struktury i organizacji rolnictwa. Recenzowana monografia podejmuje w sposób bezpośredni oraz pośredni wielorakie i złożone problemy przemian dotyczące zasobów ziemi rolniczej i jej struktury w krajach Unii Europejskiej.

Monografia *Ziemia rolnicza w krajach Unii Europejskiej w warunkach ewolucji wspólnej polityki rolnej* jest obszernym – liczącym 284 strony – opracowaniem, podzielonym na „wprowadzenie” nazwane wstępem oraz sześć rozdziałów numerowanych. Pracę rekapitułuje nienumerowane „Podsumowanie i wnioski”. Ponadto monografia zawiera obszerną bibliografię, spis tabel i rysunków oraz dość obszerne, cenne dokumentacyjnie i poznawczo, odrębnie tytułowane aneksy statystyczne.

Praca ma charakter ekonomiczny i lokuje się, co potwierdza analiza opracowania, w obszarze nauk ekonomicznych, tj. ekonomii i polityki gospodarczej. Tytuł pracy wskazuje, że ma ona charakter międzynarodowej analizy struktur gospodarczych, czyli wybranych aspektów gospodarki rolnej i jej głównej składowej, jaką tworzy ziemia rolnicza. Międzynarodowość analiz to ważny atut pracy, gdyż analizy są, po pierwsze, bardzo cenne poznawczo w odniesieniu do rolnictwa i jego struktur, po drugie, można uznać je za deficytowe, bo rzadko podejmowane są w odniesieniu do ziemi. Po trzecie, wnoszą one nowe spojrzenie na ocenę stanu gospodarowania ziemią rolniczą na obszarze Unii Europejskiej, w tym w Polsce. Temat pracy jest wręcz nowatorski, gdyż autor podjął trudny i ryzykowany naukowo problem zmian czy też ewolucji wspólnej polityki rolnej i jej wpływu na zasoby i strukturę ziemi rolniczej w państwach członkowskich UE. Ryzyko badawcze przejawia się tu poprzez badanie oddziaływania procesów integracyjnych na gospodarkę gruntami, która to kompetencja w dominującej mierze jest domeną narodowych polityk rolnych. Nie ma tu więc jasnych, prostych i bezpośrednich zależności, co zresztą potwierdzają analizy i oceny zawarte w pracy.

Część metodyczna pracy jest dość złożona i wielowątkowa. Składa się na nią klasyczny, stosowany w naukach ekonomicznych opis założeń metodycznych, tj. określenie w części wprowadzającej celu głównego, celów szczegółowych, hipotez badawczych i pytań badawczych. Ponadto w tej części wskazano w sposób ogólny metody zastosowane do zapowiadanych analiz i ocen. Metodyka stanowi istotny atut monografii, gdyż główny cel pracy oraz cele szczegółowe są sformułowane w sposób niebudzący zastrzeżeń pod względem merytorycznym, jak też formalnym i językowym. Zastosowane metody badawcze służące do rozszerzania i uwiarygodniania analiz i wnioskowania to: analiza skupień Warda, indeksy łańcuchowe i jednopodstawowe, analiza szeregów czasowych, wskaźnik różnorodności

Shannona. Zastosowano także metody analizy koncentracji (krzywą Lorenza), analizę konwergencji oraz korelacji liniowych Pearsona. Trafnie dobrane metody statystyczne pozwoliły na rozwiązywanie założonych celów badań. Cel określony jest w sposób jasny i jednocześnie intrygujący, gdyż, jak to nadmieniono, WPR nie odnosi się w sposób bezpośredni do kształtowania struktur rolnych w krajach członkowskich UE.

Część teoretyczna pracy – rozdziały I i II, oraz w znacznej mierze rozdział III – mają charakter przeglądowy i oparte są na obszernej literaturze przedmiotu. W rozdziale I, dotyczącym ziemi rolniczej będącej dobrem ekonomicznym, społecznym i kulturowym, autor wskazał szerokie spektrum opisu i oceny ziemi jako czynnika produkcji, a także korzyści wynikające z różnorodnych rent z ziemi. Dokonano w nim rozważnego i wieloaspektowego przeglądu znaczenia i wartości ziemi w ocenie ekonomii neoklasycznej, nie pomijając także poglądów socjalistów w tym K. Marksa czy Ch. Fouriera. Zaakcentowano liczący się dorobek ekonomistów polskich, w tym współczesnych, wyraźnie wskazując w tym zakresie na szkołę poznańską (UE i UP w Poznaniu). Obejmuje ona zarówno odrębność metodyczną w podejściu do ziemi rolniczej, mając istotne osiągnięcia w zakresie badań rent z ziemi, jak też oryginalne i niezbyt popularne w dominującej konformistycznej ekonomii głównego nurtu rozwinięcie teorii dotyczącej ziemi jako składowej dóbr publicznych. To podejście coraz częściej przebija się w ekonomii, powodując – na co wyraźnie wskazuje podtrzymywanie zagospodarowania rolniczego ziemi niskiej jakości – że gospodarowanie ziemią i przestrzenią produkcyjną jest formą wielorakich świadczeń. Rolnictwo, w tym gospodarowanie ziemią, jest także działem gospodarki, który nadal w dużej części nieodpłatnie realizuje niepodważalnie ważne zadania publiczne. W konkluzji podkreślono, że ziemia będąca w sferze zainteresowania wielu badaczy, a stąd i nurtów ekonomii z racji rzadkości i różnorodnych „osobliwości”, w tym jej niemobilności, oraz udział w ograniczonej prawie grze rynkowej, dotknięta jest także syndromem emocjonalności. Emocjonalne podejście właścicieli, rzadziej użytkowników, do ziemi np. dziedziczonej, będącej bardzo cennym dobrem i często przez pokolenia pragnieniem rodziny, budując jej status nie tylko materialny i byt codzienny, powoduje i podtrzymuje także jej ograniczoną podaż, zwłaszcza w regionach rozdrobnionych agrarnie.

Rozdział II pracy dotyczy wspólnej polityki rolnej w aspekcie raczej pośredniego oddziaływania na zasoby ziemi i struktury rolne. Po części wprowadzającej w istotę WPR, autor podejmuje kluczowe dla prowadzonych rozważań analizy czynnika ziemi w świetle stosowanych instrumentów wsparcia. W części tej dokonał także przeglądu kierunków rozwoju i ewolucji polityki rolnej uwzględniając etapy wspierania przez WPR: produktywności, konkurencyjności i zrównoważonego rozwoju, które następując po sobie, traktowane są w dużej mierze także w sposób addytywny. Z rozważań wynika, że nowa wspólna polityka rolna powinna nadal tworzyć i ochraniać tzw. europejski model rolnictwa produkującego nie tylko żywność wysokiej jakości, ale także realizującego szerokie spektrum świadczeń publicznych. Jak stwierdza autor w konkluzji tego rozdziału, WPR w najbliższych

latach nie spowoduje jednak istotnych zmian nakierowanych na unifikację struktur rolnych, w tym obszaru gospodarstw rolnych.

Rozdział III ma charakter wieloaspektowej analizy zasobów ziemi rolniczej w krajach Unii Europejskiej. Podobnie jak to uczyniono w kolejnych rozdziałach badawczych, prowadzone analizy poprzedzone są częścią metodyczną zatytułowaną „Materiały i metody”. Zasoby ziemi oceniano tu w ujęciu ilościowym, z uwzględnieniem najistotniejszych cech decydujących o jej wartości i przydatności rolniczej oraz w ujęciu relatywnym *per capita* i w przeliczeniu na osobę aktywną ekonomicznie. Identyfikacji grup państw o zbliżonych zasobach ziemi dokonano poprzez zastosowanie analizy skupień Warda. Poprzez kroczące podejście analityczne, przy zastosowaniu kolejnych metod weryfikacji danych utworzono drzewo – dendrogram, którym graficznie zilustrowano przebieg badanych zjawisk. Obserwacje zostały przedstawione dodatkowo w formie map. W przeprowadzonej analizie dynamiki zasobów ziemi rolniczej państw członkowskich UE prowadzonych przy wykorzystaniu baz danych FAO-Stat, zastosowano także kilka dobrze dobranych metod analizy statystycznej. Składają się na nią m.in. indeksy łańcuchowe i identyfikacje punktów zwrotnych za pomocą testu Chowa. Bardzo przekonująca, a raczej rzadko spotykana w pracach ekonomicznych, jest przedstawiona tu oryginalna, kompleksowa ocena jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Odniesiono się w niej do takich parametrów waloryzacji wartości ziemi rolniczej, jak: położenie w strefie klimatycznej, jakość gleby, ukształtowanie powierzchni (terenu), zawartość węgla organicznego w wierzchniej warstwie gleby itd. W konkluzjach zwrócono m.in. uwagę na tzw. punkty zwrotne w okresie prowadzonych analiz, w których natężenie zachodzących zmian w gospodarowaniu ziemią w poszczególnych krajach jest zdecydowanie silniejsze. Dotyczy to w szczególności tzw. nowych krajów UE-10.

W kolejnym rozdziale poddano ocenie struktury agrarne państw członkowskich UE. Przeanalizowano w nim m.in. bardzo trudne, wewnętrzne kwestie agrarne tych krajów, dotyczące zmian wielkości obszarowej i ekonomicznej gospodarstw, złożone problemy własności, użytkowania ziemi oraz poziomu produkcji i produktywności. Także w tym rozdziale zastosowaną metodykę badań można uznać za rozbudowaną i wielowątkową. Opisując bazę danych Eurostatu, autor zastosował szereg miar analizy różnicowania i podobieństwa, a także dynamiki, w tym wskaźnik Shannona (SHDI). W analizie odniesiono się do kwestii ewolucji gospodarstw rolnych, tj. przemian zwykle od ich rodzinnego charakteru do zaawansowanej koncentracji i uprzemysłowienia produkcji. Wskazano na wysokie różnicowanie, w założeniu podobnego cyklu przemian czy ewolucji, przez jakie przechodzą lub do którego dążą kraje o rozdrobnionych strukturach rolnych. Materiał statystyczny ilustrujący stan i przemiany struktur agrarnych zamieszczony w tym rozdziale jest wysoce oryginalny, profesjonalnie przetworzony i cenny z punktu widzenia poznawczego. Istotne jest tu zwrócenie uwagi na kwestie dzierżawy ziemi w rolnictwie krajów UE i różne ułożenie tej zależnej formy dysponowania ziemią w krajowych systemach prawnych. Dyskusyjną kwestią pozostaje, na co zwraca uwagę autor pracy, czy powinno

się dążyć do jej rozszerzenia i wzmocnienia roli dzierżawy, czy też do prawnego osłabienia dzierżawy (i dzierżawcy) w gospodarowaniu gruntami. Z przeprowadzonych w tym rozdziale analiz wynika, że na obszarze gospodarczym Unii Europejskiej nie wypracowano lub też nie ukształtował się w sposób samoistny wspólny model przekształceń struktury agrarnej. Wyższa intensywność zmian w tym zakresie w nowych krajach UE 10+2 wynikała w pierwszej fazie przemian z uwarunkowań politycznych (przemian systemowych), a obecnie kształtowana jest poprzez uwarunkowania rynkowe oraz pośrednio poprzez stosowane instrumentarium wspierania gospodarstw rolnych w ramach WPR. Wspólną cechą rolnictwa krajów obszaru UE jest jednak postępująca koncentracja ziemi, tj. zarówno zwiększanie rozmiarów gospodarstw, jak i zmniejszanie liczby podmiotów rolnych. Nie obserwuje się jednocześnie konwergencji struktury agrarnej ani też prostego naśladownictwa w rozwoju struktur rolnych krajów, które w tym zakresie można uznać za zapóźnione (czy zafowane agrarnie).

W rozdziale V dokonano analizy determinantów kształtowania struktury agrarnej w krajach Unii Europejskiej, a prowadzone analizy odnoszone były głównie do teorii konwergencji, która w naukach ekonomicznych ma dość uniwersalny charakter. Konwergencje struktur rolnych badano korzystając z analizy σ -konwergencji, oceniając wskaźnik zróżnicowania użytkowania gruntów wyrażony współczynnikiem Shannona. Zastosowano także wskaźniki oceny struktury własności, rozmiarów areалу i stopnia koncentracji gruntów poprzez współczynnik Giniego odnoszony dla struktury obszarowej i ekonomicznej gospodarstw. Badanie konwergencji struktury przy zastosowaniu różnorodnych metod pozwoliło na osiągnięcie szerszego spektrum opisu statystycznego badanych zjawisk, jak również wzajemną weryfikację ujęć metodycznych.

Niezwykle cenny poznawczo jest także rozdział VI. Autor odrębnie opisał w nim zastosowane tu materiały i metody badań, w tym analizę korelacji liniowej Pearso-na użytą do określania kierunku i siły badanych współzależności. Za bardzo interesujące i oryginalne uznają prowadzone tu rozważania dotyczące uzasadniania ingerencji państw w rynek ziemi rolniczej. Prowadzone w tym zakresie studia wskazały na bardzo dobrą znajomość (z natury skomplikowanych i rzadko podejmowanych w sposób szczegółowy) problemów związanych z regulacjami prawnymi obrotu nieruchomościami rolnymi, w tym w aspekcie dotyczącym wolnego przepływu kapitału w krajach UE, którym także jest ziemia. Ograniczenia w obrocie ziemią rolniczą i nieruchomościami rolnymi, które – choć różne, lecz stosowane są powszechnie w krajach UE – zostały przez autora skwantyfikowane poprzez oryginalny wskaźnik regulacji prawnych dotyczących gospodarowania nieruchomościami. Przedstawione studia przypadku siedmiu krajów UE o różnym poziomie rozwoju, zróżnicowanej kulturze materialnej, tradycji, a także odmiennych systemach prawnych są bardzo interesującą i cenną analizą gospodarowania nieruchomościami rolnymi. Za pouczające można pod tym względem uznać przykłady takich krajów, jak Francja czy Niemcy. A do zdecydowanie odbiegających, choć bardzo interesujących, rozwiązań stosowanych w gospodarowaniu ziemią rolniczą

można zaliczyć Wielką Brytanię i Hiszpanię. Także w Polsce, pomimo ustaw liberalizujących gospodarowanie ziemią, jakie przyjęto po roku 1990, w tym związanych z integracją z UE, ziemia rolnicza jest nadal dobrem reglamentowanym (na rynku ziemi). Do bardzo cennych z punktu widzenia aplikacyjnego trzeba zaliczyć wywody naukowe dotyczące funkcjonowania na obszarze UE tzw. banków ziemi. W kontekście tym autor zwraca uwagę na wyczerpywanie się dotychczasowych funkcji ANR, która sprawdza się jako prywatyzator ziemi Skarbu Państwa. Jednakże poza jej kompetencjami prawnymi bardzo ważne są uniwersalne formy oddziaływania na: rynek ziemi, w tym jego kreacja, wspieranie zrównoważonego rozwoju rolnictwa (oddziaływanie na koncentrację ziemi), a nawet zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Kluczowe dla wieloaspektowych analiz struktury agrarnej państw obszaru gospodarczego UE jest zawarte w pracy określenie kierunku tych zmian i siły ich związku z różnymi zmiennymi merytorycznie powiązаныmi z ziemią. Zastosowanie szerokiego spektrum zmiennych opisu tych związków oraz obliczone macierze korelacji dotyczące gospodarki nieruchomościami pozwoliły upewnić autora w trafności wcześniej prezentowanych wyników analiz. Wskazały one na brak wieloaspektowej zbieżności pomiędzy poszczególnymi krajami UE w zakresie gospodarowania ziemią rolniczą. Bardzo ważne są tu uwarunkowania zasobowe w odniesieniu do kształtowania struktury agrarnej, w tym zwłaszcza ilości i jakości ziemi oraz jej potencjału produkcyjnego. Przy czym uzyskane uogólnienia i konkluzje są dość nieoczekiwane i oryginalne, a stąd cenne. Wysoka jakość ziemi rolniczej nie sprzyja bowiem procesom jej koncentracji, co może dla Polski – kraju o relatywnie słabej jakości ziemi – oznaczać wkrótce narastanie tendencji w zakresie koncentracji ziemi. Także interesująca i oryginalna jest teza, że rolnictwo czy gospodarstwa mniejsze krajów relatywnie biedniejszych niejako nauczyły się utrzymywać i podtrzymać swój byt (w dużym zakresie) z transferów UE, a nie z produkcji żywności. Może to rodzić gorzką refleksję na temat niewystarczającego dostosowania systemu wspierania gospodarstw krajów UE do ich specyfiki strukturalnej, zwłaszcza agrarnej, i zmniejszanie się konkurencyjności części rolnictwa obszaru UE.

Część rekapitulującą pracy uznaję za bardzo dobrą merytorycznie, doskonale oddającą istotę i wyniki prowadzonych analiz. W sposób wyczerpujący odniesiono się w niej do zapowiedzianych w części metodycznej celów i hipotez badawczych. Także zastosowana forma redakcji czy też narracji w jasny i jednoznaczny sposób wskazuje na pewność oraz przekonanie autora co do trafności wyprowadzonych uogólnień i wniosków. Podsumowując należy stwierdzić, że monografia dr. Adama Majchrzaka pt. *Ziemia rolnicza w krajach Unii Europejskiej w warunkach ewolucji wspólnej polityki rolnej* jest opracowaniem naukowym wpisującym się w nauki ekonomiczne – ekonomię i politykę gospodarczą. Praca oparta jest na bogatym, wielostronnym materiale źródłowym, uzyskanym z wielu europejskich baz danych statystycznych. Materiał ten oraz obszerna, dobrze dobrana literatura przedmiotu, a także zaprezentowane w pracy wysokie umiejętności metodyczne przetwarzania danych źródłowych, ich analizy i prezentacji wyników potwierdzają wcześniej już stwierdzoną oryginalność pracy, w tym odwagę w stawianiu tez

i profesjonalizm autora w rozwiązywaniu problemu naukowego. W obszernej i wielowątkowej pracy przeprowadzono złożone wielostronne analizy i syntezy oraz zaprezentowano niewątpliwie duże możliwości, umiejętności metodyczne: odwagę badawczą oraz krytycyzm prowadzonych analiz. Na podkreślenie zasługują przy tym: oryginalny i odważny naukowo temat badawczy, niepodejmowany w Polsce na poziomie zaawansowanych badań naukowych; trafne stosowanie wielu zaawansowanych metod badawczych, w tym analiz i weryfikacji statystycznej, których część zastosowanych w odniesieniu do badań makroekonomicznych i w zakresie polityki rolnej uznaję za nowatorskie, a także wysoki profesjonalizm, efektywność badawcza i sprawność pisarska autora w sferze redakcji pracy i osiągnięcia założonych celów badawczych.

Biorąc pod uwagę wszystkie zalety tej monografii, można wyrazić nadzieję, że praca wzbudzi duże zainteresowanie osób zajmujących się naukowo i praktycznie gospodarowaniem ziemią rolniczą.